

M É M O I R E S

de l'Institut de l'enseignement public et de la Chaire de recherches
historiques et linguistiques à Nijine, sous la rédaction générale de
Nicolas Petrovski. Livr. VIII (Année 1928).

163

ЗАПИСКИ

НІЖИНСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Т А

НАУКОВО-ДОСЛІДЧОЇ КАТЕДРИ

ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ Й МОВИ

ПРИ ІНСТИТУТІ

ЗА ГОЛОВНИМ РЕДАГУВАННЯМ
МИКОЛИ ПЕТРОВСЬКОГО.

Кн. VIII (1928 р.).

Н І Ж И Н
Держдрукарня „Нове Село“
1 9 2 8.



ДО ПИТАННЯ ПРО ФІЛОСОФІЮ НА УКРАЇНІ.

I.

Коли говорять про філософію на Україні і навіть про українську філософію, то пригадується раніш всього образ мандрівного філософа Сковороди. Де-хто згадає, що перший, хто насадив шеллінгіанство в Росії, - Велланський був теж українець. Можливо пригадається Максимович, прийде на думку Юркевич. Образ останнього так тепло відновив його слухач і почитувач Волод. Соловйов. А потім... потім станеться невільна заминка, і невідкладно встане питання: кого ж треба вважати за українських філософів? І чи можна взагалі говорити про українську філософію? Більш того: чи можна взагалі говорити про національні філософії?

Ці питання невідкладно виникнуть у кожного дослідника долі філософії, що працює під кутом зору національності. Філософія — показник культури, кожна ж нація проходить в своєму розвитку різні ступні культури. Порядок ступнів, час, протягом якого вони тримаються, і поступовість можуть мінятися в залежності від інших факторів, — наприклад, — біологічних. Таким чином не виключається можливість на відповідному ступні сполучення таких особливостей в умонастроєнні нації, які належать тільки їй одній. В усякому разі національні риси можна помітити в філософії нації тільки при наявності високого ступня розвитку цієї філософії.

Такий історик філософії, як Ібервег з його співробітниками¹⁾, хоч і не розбірає питання про можливість національних філософій, але в основу своєї величезної праці кладе також і національний критерій, прикладаючи його там, де він має діло з високим рівнем філософії. У його є відділи, присвячені *французькій і англійській* філософії, але нема італійської й американської філософії, хоч і здавалось би, що так Італія, як і Північна Америка мають всі права на свою філософію. Замість цього відповідні відділи називаються обережно: філософія в Італії, філософія в Північній Америці.

Те ж саме помічається відносно й інших країн, що стоять у філософському відношенні на третьому ступні: філософія в Швеції, філософія в Чехії, філософія в Польщі, філософія в Росії і т. ін.

¹⁾ Див. *Ueberweg-Heinze: Grundriss der Geschichte der Philosophie*, 10 вид.

Не можна не звернути увагу на те, що французи вважають за краще говорити про філософію у Франції, а ніж про французьку філософію. Теж і англійці.

II.

Року 1926 в Празі вийшла праця доцента Празького педагогічного інституту Дм. Чижевського: *Філософія на Україні* (спроба історіографії. Сіач. 197 стор., надрукованих на шклографії). Це в своєму роді перша праця, бо за винятком невеличкої брошурки т. Щурата (*Українські жерела до історії філософії*, Львів 1908), попередників автор не має. Коли ж він і наводить в розділі „Загальні огляди історії філософії на Україні“ ряд авторів, а саме: Радлов, Бобров, Яковенко, Шпет і автор цих рядків, то самі автори будуть не мало здивовані, побачивши свої імена в спробі історіографії на Україні. Вони писали про філософію в Росії і не мали в полі свого зору саме тільки Україну. Цей чудний на перший погляд випадок наводить на думку, що т. Чижевський занадто поширив свою задачу. І дійсно матеріяли він притягає за вельми широким, але й вельми хистким критерієм.

Автор цілком справедливо покладає, що для національної української філософії поки що нема ще достатніх передумов. І перш за все на Україні ще зовсім не були розроблені чисто теоретичні питання філософії, а без такої попередньої роботи не можуть скластися і ті особливості філософської думки, що визначали б відмінну рису української філософії. Більш того, коли б ці особливості й були виявлені уже, то історик, що має діло з філософією у визначеного народу, нема чого робити з ними. Є, наприклад, погляд, що діалектична метода—це національна особливість німців. Що ж із того? Не вважати ж за німців марксистів інших націй. Історик доводиться брати яку небудь іншу ознаку, за якою він міг би визначати належність письменника до тієї чи іншої нації. Такою, коли можна так висловитись, антропологічною ознакою може служити наявність певних територіяльних границь і мова. Ставши на цю точку зору, т. Чижевський уникає назви українська філософія, користуючись виразом „філософія на Україні“.

А проте не можна не сказати, що наведена ознака вживається автором занадто просто. Для автора досить того, щоб який небудь діяч в галузі філософії народився в межах України,—щоб вважати його українським філософом, хоч би діяльність його й зовсім не була зв'язана з Україною. Не помагає тут і мова, бо навіть у дійсних українських філософів мова майже завжди російська.

Коли станемо на точку зору автора, то матимем такий перелік філософських діячів, що їх автор включив у коло своєї праці:

У к р а ї н ц і¹⁾.

На Україні.

1. Ст. Яворський
2. Т. Прокопович
3. Г. Сковорода
4. П. Лодій (угорус)
5. Осиповський (проф. в Харкові)
6. І. М. Свирцов (Київський унів.)
7. Новицький (Київський унів.)
8. Міхневич (Ришельєць)
9. Довгович (Галичина)
10. Максимович (Москва, Київ)
11. Костиць (Київ, Харків)
12. Гогоцький (Київський унів.)
13. Юркевич (Київ, Москва)
14. Чачковський (Галичина)
15. Потебня (Харків)
16. Туган-Барановський
17. Б. Кистяковський

Поза межами України.

1. Ст. Яворський
2. Т. Прокопович
3. П. Лодій (Львів, Петербург)
4. Велланський (Петербург)
5. Максимович (Москва)
6. Юркевич (Москва)
7. Редкин (Петербург)
8. Лесевич (Петербург)
9. Туган-Барановський
10. Б. Кистяковський

Треба додати сюди ще пропущених автором:

На Україні.

- Липицький (Київ)
Екєблад (Харків, Ніжин)
Г. В. Малецький (Ніжин)

Поза межами України

- Спір (+1890 р. в Женеві)
М. М. Троцький (Москва)
Ушинський (Петербург)

Із всіх цих діячів тільки Спір і не писав російською мовою. Його праці виходили німецькою мовою, і він давно вже значиться, як німецький філософ²⁾. Сковорода писав свої твори своєрідною мовою, це була мішанина української мови з церковно-слов'янською; всі інші писали російською мовою й латинською. Таким чином мова в цьому випадкові ще не є стійкою ознакою. Автор чомусь вважає українськими уроженцями Достоевського і А. Білого, хоч до філософських діячів і не відносить їх. Як відомо, Достоевський народився в Москві і з Україною зовсім не зв'язаний, а А. Білий—син московського професора, теж нічим не зв'язаний з Україною.

На Україні в царині філософії працювали не тільки українці, а й пришельці, що попадали на Україну через призначення начальства або ж зовсім випадково. Таким чином відбувався обмін живими силами. А проте у автора вони не всі охоплені:

Не українці на Україні.

а) Згадані:

1. Шад (Харків)
2. Авсєнев (Київ)
3. Карпов (Київ, Петербург)

¹⁾ Курсивом зазначені українці, що їх діяльність розвивалась так на Україні, як і поза межами її.

²⁾ Див. *Ueberweg-Heinze: Grundriss*, 12 вид. том 4, ст. 427.

4. Курляндцев (Одеса)
5. Лунін (Харків)
6. Зібер (Київ)

в) пропущені:

7. Сеченов (Одеса)
8. Н. Я. Грот (Ніжин, Одеса)
9. Козлов (Київ)
10. Зеленогорський (Харків)
11. Н. Є. Скворцов (Київ, Ніжин)
12. Ланге (Одеса)

Маємо зовсім несподівані наслідки: Українців, що працювали над філософією виключно в межах Великої й Малої України, було 10, тих, що не обмежувались тільки Україною, було 7, уроженців України, філософська праця яких зовсім не зв'язана з Україною, — 3 (Кавунник-Велланський, Редкин, Лесевич). Коли сюди додати ще пропущених (по 3 тих, що працювали на Україні й поза межами її), то буде 13 українців, що працювали на Україні, і 10 поза межами її. Неукраїнців було 12, рахуючи в тому числі й 6, що їх не згадав автор.

Всього автор пропустив 12 осіб і дав відомості про 23 особи.

III.

Класифікація українських філософських діячів, що тут подана, не зовсім досягла своєї мети. І дійсно, яке значіння має в даному випадкові місце народження? Або хіба можна встановити який небудь зв'язок між випадковим перебуванням на якій небудь території й філософським напрямком? Розвиток і засвоєння філософських ідей іде за своїми законами. Випадковість народження відіграє тут найменшу роль. Та й мова не може тут мати рішучого значіння. Кожен письменник намагається, щоб його аудиторія була якомога найширшою, і тому дуже часто зустрічаються автори, що охоче звертаються до посередництва світових мов. Зрозуміло, що крім антропологічних ознак (територія й мова), треба вказати й інші різніші ознаки, за якими б. можливо було кваліфікувати філософських діячів і вказати кожному з них його місце. За такі ознаки треба вважати: 1) зміст філософських ідей, 2) форму, що надається їм, 3) генезу їх і, нарешті, 4) вплив на оточення, що засвоює їх. Вплив припускає якусь забарність, і тому, вводячи в кваліфікацію поглядів вплив, не треба ще й окремо розглядати забарність. Власно кажучи, все зводиться до напрямків, що відбилися в філософських працях даного діяча.

Звернемось до тих рубрик, за якими автор розклав свій матеріал.

Після вступу, де розбирається питання про можливість існування національної філософії взагалі і української зокрема, йде невеличкий параграф, присвячений народньому світогляду. Філософії

тут ніякої немає, бо розпливчасті погляди й розуміння це ще не філософія. Далі йде параграф про середньовіччя. Тут вся „історіографія“ зводиться до трьох праць, а саме: 1) Німецька брошурка небіжчиці М. В. Безобразової про рукописні матеріали, що в них говориться за існування філософії в Росії, де, між іншим, автор з запалом докоряє автора цих рядків за те, що він в своїй праці про філософію у росіян звернув дуже малу увагу на середньовіччя¹); 2) Така ж розміром і брошурка Щурата і 3) солідна праця Г. Шпета але не про українську, а про російську філософію. Така скудність цілком зрозуміла, коли взяти на увагу, що грамотії того часу зовсім не цікавилися філософією. Вони зустрічалися з філософськими термінами й цитатами з філософів, твори яких попадались в збірниках і перекладених працях. В цих термінах начотчики розбірались не завжди добре, а цитати й місця, де автор посилався на філософів, вони мусили приймати просто на віру. Можливо, що винятком була лише Логіка Авісафа, переклад якої був розповсюджений серед жидовствующих. Коли порівняти все це з величезною розумовою продукцією, що спостерігається в середні віки²), то вражіння від українського середньовіччя буде вбоге.

Безпосередньо за середньовіччям у автора йде величезний параграф, присвячений Київській Академії XVII-XVIII вв. Тут історик філософії почуває себе твердіше. Він має справу із схоластиком, що запізнилась на три віки. А проте можна погодитись з автором, що це була підновлена схоластика, що на її відбилось відродження і навіть реформація. Українські діячі, боронячи віру, повинні були засвоїти всі способи, як вести суперечки й полеміку. Схоластика наперекір пануючим на неї поглядам, потрібна була для життя, але служила вона релігії. В місцях, де переходять рукописи, особливо в бібліотеці Київської Духовної Академії можна знайти багато курсів філософії. Вони ще ждуть свого дослідника.

Посилання на філософів стає все частіше й різноманітніше, Аристотель набуває своїх прав. Платон залишається в тіні. Як видно, ці обставини свідчать за те, що відродження мало відбилось на Київській Академії. З окремих діячів того часу особливо визначаються Степан Яворський і Теофан Прокопович, що викладали в Києві філософію й залишили філософські праці. Прокопович був особисто знайомий з де-якими західними філософами, листувався з ними й користувався, їх як видно, повідомленнями про нові праці в царині філософії. Завдяки такий свідомості Прокоповича, в академію попадали відомості про нових філософів. Бекон, Гоббес, Декарт,

¹) „Философия у русских“ в книзі *Ібсверг-Гейнце*, 1890 р., стор. 530-531.

²) Див., наприклад, у того ж *Ібсверга*, т. II в обробці Баумгартнера вид. 10.

Коменський, Гуго Гроцій, почасти Лейбніц, були відомі, хоч тільки на ймення. Знав Прокопович і про Спінозу. Де-який час підручником філософії була праця Картезіянця Пурхонія *Institutiones philosophicae et exercitationes scholasticae*, а потім починається доба панування лейбніце-вольфової філософії. Протягом майже цілого століття провідником в дусі цієї філософії був Баумейстер.

Окремий параграф присвячено Сковороді, до якого автор відноситься без перебільшень, хоч і каже, що значіння його виявиться лише потім, коли українська думка розвинеться й стане на шлях самостійної філософської творчести. Такими ж самими способами оцінки, цеб-то майбутніми наслідками, автор користується при оцінці й Юркевича. Навряд чи можна погодитись з таким способом. Бібліографія про Сковороду складена досить повна.

Окремий параграф відводиться й Шаду. Хоч епізод з Шадом і характерний, але що до змісту він має лише другорядне значіння. Хиба мало було гоніння на вільну думку крім Шада! Багато важніше вказати йому місце в філософських течіях його часу. В цьому питанні є велике розходження. Ідучи зразу за Фіхте, Шад потім почав схилятись до Шеллінга.

Далі йде розділ про шеллінгіянство. В цьому розділі автор говорить про Курляндцева, Авсенева й Максимовича, а більше всього про Велланського, діяльність якого не належить Україні.

Далі йде невдало побудований розділ: „Філософія в Київській академії в 1-й половині XIX в. Вплив Гегеля“. Виходить, ніби то академія була розсадником гегеліянства. Інакше нащо ж було Гегеля ставити поруч з академією? Коли переглянути 7 письменників, що попали в цей розділ, то виявиться, що тут є шеллінгіянці І. М. Сковорцов і Міхневич і еклектик-шеллінгіянець Новицький. Всіх їх треба б було вмістити з іншими шеллінгіяncями. Залишаються гегеліянці Гогоцький, Костирь, Редкин і історик Лунін, яким і треба б було присвятити окремих розділ.

Що ж до Новицького, то цей філософ в свій час користувався успіхом, він оперує з філософськими розуміннями *я і не я*, а тому в моїй праці „Філософія у русских“¹⁾ відмічений вплив на його Фіхте-старшого. Г. Г. Шпет, а за ним і Д. Чижевський вважають його за гегеліянця. Переглянувши це питання, я повинен визнати, що на Новицького впливає і Шеллінг, перед яким він з пошаною розкладається. Ще вірніше буде вважати його за еклектика. Про Карпова говорити не доводиться, бо він лише починав свою діяльність у Києві. Таким чином на Україні були переважно шеллінгіянці: їх 7, тоді як гегеліянців всього 4.

¹⁾ *Гбервег-Гейнце, „История новой философии“ 1890 р. стор. 536—537.*

Далі цілий розділ присвячено Юркевичу, якого автор порівнює навіть з Больцано й Лотце, упускаючи з виду, що два останніх філософи і різноманітністю таланту і впливом на інших стоять значно вище від Юркевича і порівнювати їх з Юркевичем, що стоїть зовсім самотно, ні в яким разі не можна. Автор відносить Юркевича до представників ідеалістичного позитивізму. З такою кваліфікацією не можна погоджуватись через її самопротиріччя.

Невеличкий розділ про польські й мадярські, взагалі західні впливи був би ще менший, коли б не було кантіянців Лодія й Довговича, а також гегеліянця Чачковського, якого й слід би було поставити разом з іншими гегеліянцями. Сюди можна б було вставити Спіра. Історику трудно визначити напрямок цього плодового філософа. У Ібервега він зразу був в числі гербартіянців, а в виданні 1923 р. вже стоїть у параграфі нових метафізиків. Сам Спір заявляє претензію на повну незалежність.

Далі йде розділ „Вплив філософії на більш широкі кола“; цей розділ є плід якогось непорозуміння. Завдання історика філософії—виявити лише ті ідеї, що вже вплинули у наукообразну форму, ідеї ж культурного характеру відносяться до історії культури. Автор в цьому розділі розглядає вплив філософії на українське масонство, на Гоголя, Шевченка і Франка. Все це можна б було й не вставляти в таку працю. Тут же автор докоряє українській марксизму за те, що цей останній в протилежність російському марксизму привів до повного усунення філософських інтересів (стор. 139). Коли б автор вставив був і письменників, що ще зараз живуть, то між ними знайшлися би й українські марксисти. Назвемо, напр. Семковського, Рожицина, Асмуса. Нема ніяких серйозних підстав, щоб не говорити про письменників ще живих, і, напр., у Ібервега в кожному новому виданні огляд доводиться до останнього часу.

Далі йде розділ „Матеріалізм і позитивізм, Лесевич“. З цим розділом вийшло теж чимале непорозуміння. В цьому розділі говориться тільки про двох письменників: про Лесевича (майже увесь розділ) і про Зібера (де-кільки рядків). Але Лесевич для філософії на Україні нічого не зробив, коли не рахувати прилюдних лекцій, з якими він іноді виступав, коли йому доводилось дістати дозвіл на це. Вважати Лесевича за „українського позитивіста“, як це робить автор, не можна так само, як не можна, напр., Кавуника-Велланського вважати за українського шеллінгіянця. Що ж залишається, коли не вставити Лесевича? Залишається де-кільки рядків про Зібера, як першого представника марксизму на Україні і взагалі в Росії. При чому ж тут матеріалізм? А Зібер, бачте, історичний матеріаліст. Вульгарного матеріалізму, як видно, на Україні зовсім нема.

Нарешті в останньому розділі говориться про методології окремих наук, про Туган-Барановського і Б. Кистяковського. Досить важко сказати, чому це все попало в один і той же розділ. Коли

Потребня їй найшов собі тут належне місце, то Туган-Барановського і Кистяковського притягнуто сюди насильно. Їх із більшим правом можна б було віднести до марксистів-ревізіоністів і поставити рядом з Зібером.

IV.

Як бачимо з попереднього викладу, всі філософські діячі, про яких говориться в праці Д. Чижевського, пристосовані до певної групи або напрямку. Винятком є лише Осиповський. Автор відносить його в розділ про Шада на підставі того, що він був товаришем Шада по місцю викладання. Співробітники Шада кепкували з його шеллінгіянства, про Осиповського ж відомо, що він виступає проти Канта. Найдуться й ще супротивники Канта того часу, напр. Дудрович. Всіх їх можна б було згрупувати разом з Осиповським в окремому невеличкому розділі після Сковороди. Спробуємо також розподілити на групи письменників, яких залишив Д. Чижевський, не звернувши на них уваги.

Екеблада треба віднести до шеллінгіянців. Троїцький—позитивіст, що до кінця залишився вірним собі. Позитивістом в доодеську добу своєї діяльності був і Грот. Таким чином зановнюється прогалина, що сталась на місці Лесовича. Спіра, як уже сказано було, можна віднести до розділу про впливи західної філософії. Спробу нової системи дав Козлов. За 15 років своєї діяльності в Києві Козлов безумовно залишив після себе помітний слід і праці його знаходили більше читачів, ніж, наприклад, численні праці Гогоцького. Таким чином цілком справедливо б було Козлову відвести окремий розділ. Ліницького, як еклектика, можна б було поставити поруч з Новицьким. Решту треба розподілити за окремими галузями філософії. Над психологією працювали Ушинський, Сеченов, Зеленогорський, Ланге, над історією стародавньої філософії—Н. Скворцов і Г. В. Малеванський.

Звичайно. „спроба історіографії“ не є спроба самої історії, але все ж таки й для історіографії вимагається певна історична схема. Схема автора, як видно з попереднього, вимагає додатків і поправок, але автор тримається її неухильно. Його бібліографічні вказівки відзначаються своєю повністю. Ми помітили лише небагато помилок. Напевна більшість їх описки. Так, автор праці про В. Соловйова не змінює С. С. Лук'янов, як це зазначено два рази, а його батько С. М. Лук'янов. На стор. 111 відомого автора праць про Лейбніца й Локка В. С. Серебренникова названо Серебряковим. На стор. 64 рік видання моєї праці „Філософський Ежегодник“ показано 1905-й, а треба 1895. Праця Ершова „Судьбы русской философии“ називається то „Судьба рус. филос.“, то „Пути развития русской философии“. На сторінці 113 показано сторінки статті Поспехова з очевидною помилкою—665-665, треба 655-665.

Праця Д. Чижевського, не дивлячись на де-яку свою претенційність, заслуговує повної уваги. Треба дивуватись, що авторові

пощастило так багато знайти бібліографічних указівок в закордонних бібліотеках до питання, що має, як здавалося б, лише місцеве значіння.

Двоє слів *pro domo sua*. Автор не раз посилається на мої праці про філософію в Росії і визнає бібліографічну частину їх корисною. Разом з тим він визначає зроблені мною „філософські характеристики не-вдалими й часто невірними“. Для підтвердження цього він посилається зі слів Г. Г. Шпета на те, що віднесення Новицького до фіхтіянців не вірно. Я вже вніс у цю частину моєї праці необхідний коректив. Але власне я й не пробував давати характеристики. Це б виходило поза рямці моєї задачі. Моя ж задача полягала в тому, щоб поповнити російське видання книги Ібервега—Гейнце нарисом філософії в Росії. Ібервег, вірніше Макс Гейнце, що продовжував його працю, дотримується такої схеми: філософа, якого розглядає, він відносить до певного напрямку, серед представників якого він і містить цього філософа; подає повну бібліографію праць так самого філософа, як і про нього; подає коротко, часто в одному рядку, де-кілька основних хронологічних дат і нарешті наводить у стислому викладі найосновніші погляди філософа, на що часто витрачає який небудь десяток рядків. Оцінка в Ібервега зустрічається тільки видатних філософів. Цієї ж самої схеми, доповнюючи старого Ібервега, вважав за свій обов'язок дотримуватись і я¹⁾ але можливо, що я що небудь переплутав, вважаючи за основні ті, а не інші погляди? А проте за 37 років, що пройшли з дня виходу в світ моєї праці, на це ніхто не жалівся, хоч праця й викликала багато відозв. Що ж торкається філософських діячів, які ще живі були, коли я писав свою працю, то майже від усіх їх я мав коротенькі автобіографії з стислим викладом їх поглядів. Широко використавши такий цінний матеріал, я запезпечив себе від помилок в цій частині праці.

Ця замітка була вже виготовлена до друку, як з'явилась нова праця того ж самого автора, присвячена західній філософії в стародавній Україні, надрукована ця нова праця в I томі *Abhandlungen des ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin*, 1927. Стаття служит гарним доповненням до того, що вміщено в основній праці автора.

¹⁾ В останньому, 12-му виданні 4-го тому (Берлін 1923), що його обробив Естеррейх, як раз і зроблено відступлення від цієї схеми. Майже кожному філософу дається коротенька оцінка.